

János Kornai

Αλλαγή από το σοσιαλιστικό στο καπιταλιστικό σύστημα.
Τι σημαίνει και τι όχι

Ο Ιάνος Κόρναϊ είναι επίτιμος καθηγητής του Harvard University και του Collegium Budapest, ερευνητής καθηγητής του Πανεπιστημίου Κεντρικής Ευρώπης (CEU).

Μετάφραση του άρθρου «What the Change of System from Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean», *Journal of Economic Perspectives* 14/ 1 (2000), σελ. 27-45.

Είναι δυνατόν να διατυπωθεί η άποψη ότι κατά τον 20ό αιώνα κυριάρχησαν δύο συστήματα: το καπιταλιστικό και το σοσιαλιστικό¹. Ωστόσο, η κρίση αυτή δεν είναι αυτονόητη. Συνήθως, έρχεται αντιμέτωπη με τρεις ενστάσεις.

Σύμφωνα με την πρώτη ένσταση, είναι υπερβολικό και αδικαιολόγητο να τοποθετείται το σοσιαλιστικό σύστημα δίπλα, σχεδόν παράλληλα, με το καπιταλιστικό. Σε όρους παγκόσμιας ιστορίας, το σοσιαλιστικό σύστημα ήταν ένα σύντομο διάλειμμα, μια προσωρινή παρέκκλιση από τον ρου των ιστορικών γεγονότων.

Η άποψη αυτή, κάλλιστα θα μπορούσε να υιοθετηθεί από τους ιστορικούς μετά από 200 χρόνια, αλλά εμείς που ζούμε στον 20ό αιώνα, δεν αντιλαμβανόμαστε τα πράγματα με αυτό τον τρόπο. Η εγκαθίδρυση, ο βίος και η μερική κατάρρευση του σοσιαλιστικού συστήματος, έχουν αφήσει ένα βαθύ και φοβερό τραύμα σε αυτόν τον αιώνα. Το σοσιαλιστικό σύστημα διατηρήθηκε για αρκετά μακρύ χρονικό διάστημα και εξακολουθεί να υφίσταται, σε μεγάλο βαθμό, στην πληθύτερη χώρα του κόσμου, την Κίνα. Στο αποκορύφωμά του, το σοσιαλιστικό σύστημα ηγεμόνευσε σε περισσότερα από το ένα τρίτο του παγκόσμιου πληθυσμού. Η Σοβιετική

¹ Θεωρώ ότι ο όρος «κομμουνιστικό σύστημα» μπορεί να εκληφθεί ως συνώνυμο με το «σοσιαλιστικό σύστημα».

Ένωση εθεωρείτο υπερδύναμη, έχοντας στην κατοχή της τρομερή στρατιωτική ισχύ. Το σοσιαλιστικό σύστημα επισκίαζε όχι μόνο τα εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπων που υπόκειντο σε αυτό, αλλά και το υπόλοιπο τμήμα του παγκόσμιου πληθυσμού.

Η δεύτερη ένσταση, αμφισβητεί το κατά πόσο υπήρχαν μόνο αυτά τα δύο συστήματα. Αραγε, είναι αδύνατον να μιλήσουμε για ένα τρίτο σύστημα, το οποίο δεν είναι ούτε καπιταλιστικό ούτε σοσιαλιστικό; Δεν εξετάζω εδώ το ερώτημα κατά πόσο θα ήταν επιθυμητό να επαληθευθεί κάποιου είδους τρίτο σύστημα. Δεν γνωρίζω τι μπορεί να φέρει ο 21ος και ο 22ος αιώνας. Αυτό που με βεβαιότητα μπορεί να διατυπωθεί, είναι ότι ο 20ός αιώνας δεν ανέδειξε ένα διακριτό τρίτο σύστημα.

Η τρίτη ένσταση, διευρύνει περαιτέρω τη δεύτερη, αλλά από μια διαφορετική οπτική. Γιατί αναφέρομαι σε μόνο ένα είδος «σοσιαλιστικού συστήματος»; Αδιαμφισβήτητα, το σοσιαλιστικό σύστημα στη Σοβιετική Ένωση του Stalin, διέφερε από αυτό του Khrushchev, και τα δύο διέφεραν από τον ουγγρικό σοσιαλισμό του János Kádár ή από τον πολωνικό σοσιαλισμό του Gomulka, του Gierek ή του Jaruzelski². Ομοίως, γιατί αναφέρομαι σε μόνο ένα είδος καπιταλιστικού συστήματος, το οποίο περιλαμβάνει το σύστημα των σημερινών Ηνωμένων Πολιτειών και της Σουηδίας;

Τα βασικά ειδικά χαρακτηριστικά του συστήματος

Τα παραπάνω ερωτήματα θέτουν το θεμελιώδες πρόβλημα της ερμηνείας και της ταξινόμησης. Προτείνω τη χρήση

² Με παρόμοιο πνεύμα ο SKIDELSKY (1996) κάνει διάκριση μεταξύ της «μετάλλαξης» του κομμουνισμού των Σοβιέτ και των «ειδών» του «κολλεκτιβιστικού-κομμουνιστικού συστήματος».

του όρου «σύστημα» ως περιεκτικής και συμπεριληπτικής έννοιας, παραδεχόμενος ότι κάθε σύστημα υπάρχει μόνο ως ειδική ιστορική έκφανση διάφορων τύπων. Δεν αντιμετωπίζουμε θέμα αυθαίρετης επιλογής λέξεων: μάλλον η έννοια (σύστημα αντί ιστορικής έκφανσης) εδράζεται στη γενίκευση από την παρατήρηση της ιστορίας. Το εννοιολογικό πλαίσιο είναι αποδεκτό, υπό τον όρο ότι επιβεβαιώνονται οι παρακάτω τρεις ισχυρισμοί.

1. Οι διάφορες ιστορικές εκφάνσεις του καπιταλισμού έχουν κοινά χαρακτηριστικά: συνεπώς, είναι θεμιτό να ερμηνευθούν ως παραλλαγές του ίδιου συστήματος. Ομοίως, κοινά χαρακτηριστικά έχουν και οι διάφορες ιστορικές εκφάνσεις του σοσιαλισμού και ως εκ τούτου μπορεί να θεωρηθούν ως παραλλαγές του ίδιου συστήματος. Ας ονομάσουμε τα κοινά χαρακτηριστικά κάθε συστήματος, ως ειδικά χαρακτηριστικά του συστήματος.

2. Τα ειδικά χαρακτηριστικά του συστήματος είναι επαρκώς σημαντικά, ώστε να επηρεάζουν βαθύτατα την κοινωνική πραγματικότητα, την πολιτική, την οικονομία, τον πολιτισμό και την καθημερινή ζωή.

3. Τα ειδικά χαρακτηριστικά των συστημάτων παρέχουν τα απαραίτητα κριτήρια για τη διάκριση ανάμεσα στα δύο μεγάλα συστήματα.

Στο Διάγραμμα 1 προτείνεται ένας χρήσιμος τρόπος για την ταξινόμηση των ειδικών χαρακτηριστικών του καπιταλιστικού και του σοσιαλιστικού συστήματος³. Στην προσπά-

³ Όσοι γνωρίζουν το βιβλίο μου *The Socialist System. The Political Economy of Communism* (1992) μπορούν να αναγνωρίσουν το άνω τμήμα του Διαγράμματος 1, το οποίο βρίσκεται στο Κεφάλαιο 15. Με το βιβλίο επιχειρείται, αρκετά διεξοδικά, η επιβεβαίωση ότι τα χαρακτηριστικά που συνοπτικά αναφέρονται στο διάγραμμα, ήταν πράγματι τα πλέον καθοριστικά ανάμεσα στα διάφορα ειδικά χαρακτηριστικά του σοσιαλιστικού συστήματος. Για την περιγραφή του καπιταλισμού δεν υπάρχει κάποιο διεξοδικό βιβλίο αναφοράς, ωστόσο, ο χαρακτηρισμός του καπιταλισμού, όπως εμφανίζεται στα πεδία του διαγράμματος, είναι σύμφωνος με το μεγαλύτερο μέρος της

προβαίνει σε μαζικές δημεύσεις και να μην υπονομεύει την ατομική ιδιοκτησία με άλλους τρόπους. Δεν θα πρέπει να εισάγονται ρυθμίσεις οι οποίες ζημιώνουν σοβαρά, συστηματικά και εκτεταμένα τα οικονομικά συμφέροντα του κοινωνικού στρώματος των ιδιοκτητών, ούτε η ρύθμιση του μεγαλύτερου μέρους της οικονομίας να συντελείται με αποκλεισμένη την αγορά, για μακρύ χρονικό διάστημα. Η ρητορική δεν μετράει πολύ σε αυτή την περίπτωση (ο Hitler, για παράδειγμα, καταφερόταν εναντίον της πλουτοκρατίας). Το ουσιώδες στοιχείο είναι η πραγματική συμπεριφορά στη σφαίρα της πολιτικής.

Η διατύπωση στο 2ο πεδίο σχετικά με τον καπιταλισμό, θέτει ως προϋπόθεση την επικράτηση της ατομικής ιδιοκτησίας, χωρίς, ωστόσο, να απαιτείται η απόλυτη κυριαρχία της. Στον σύγχρονο καπιταλισμό, κρατικοί και μη κερδοσκοπικοί οργανισμοί, επίσης μπορούν να διαδραματίσουν κάποιο ρόλο. Είναι αρκετό να αναφερθεί, ότι οι μη ιδιωτικοί οργανισμοί δεν θα πρέπει να αποκτήσουν κυρίαρχο ρόλο.

Παρομοίως, η διατύπωση στο 3ο πεδίο που αναφέρεται στον καπιταλισμό, αναδεικνύει την επικράτηση του μηχανισμού της αγοράς. Και στο θέμα αυτό, δεν αποκλείεται η ύπαρξη και άλλων μηχανισμών ρύθμισης της οικονομίας, όπως παραδείγματος χάριν η διοικητική παρέμβαση. Ωστόσο, θεμελιώδες γνώρισμα του καπιταλισμού είναι ότι ο βασικός μηχανισμός ρύθμισης της οικονομίας είναι η αγορά, μέσω αμοιβαίων και αποκεντρωμένων προσαρμογών της προσφοράς, της ζήτησης, των ποσοτήτων και των τιμών.

Το 4ο και 5ο πεδίο αναφέρονται σε κανονικότητες και διαρκή οικονομικά φαινόμενα που συνιστούν ειδικά χαρακτηριστικά του συστήματος. Ο προϋπολογισμός σε μια επιχείρηση κρατικής ιδιοκτησίας, στο πλαίσιο του σοσιαλιστικού συστήματος είναι ελαστικός· αντιθέτως, ο προϋπολογισμός μιας ιδιωτικής επιχείρησης στο πλαίσιο του καπιταλιστικού συστήματος είναι ανελαστικός. Για να πάρουμε ένα άλλο παρά-

δειγμα, που δεν αναφέρεται στο διάγραμμα, σε όλες τις οικονομίες οι μεγάλοι οργανισμοί εκδηλώνουν μια κλίση προς επέκταση, αλλά μόνο στο πλαίσιο του σοσιαλιστικού συστήματος αυτή η κλίση μετατρέπεται σε διαδεδομένη, εντατική και σταθερά επαναλαμβανόμενη επενδυτική αδηφαγία.

Επιπλέον, όλες οι οικονομίες παρουσιάζουν παρεκκλίσεις από την εξιδανικευμένη βαρλασιανή ισορροπία, αλλά η χρονίως γενικευμένη οικονομία της στενότητας χαρακτηρίζει μόνο το σοσιαλιστικό σύστημα· ενώ η χρόνια ανεργία συνιστά χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού συστήματος. Αυτά είναι χαρακτηριστικά οικονομικά φαινόμενα του συστήματος που παρουσιάζονται στο 5ο πεδίο.

Για την πλήρη ανάπτυξη του συστήματος και την παρουσία με συνεπή τρόπο των γνωρισμάτων που αναφέρονται στο 4ο και 5ο πεδίο, δεν είναι επαρκές τα τυπικά «καπιταλιστικά», ή τυπικά «σοσιαλιστικά» χαρακτηριστικά να εμφανίζονται μόνο σε ένα από τα τρία πεδία. Πρέπει τα «καπιταλιστικά», ή τα «σοσιαλιστικά» χαρακτηριστικά που περιλαμβάνονται στο 1ο, 2ο και 3ο πεδίο να συνυπάρχουν. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο χώρες όπως η Αυστρία (με διευρυμένο δημόσιο τομέα), ή η Γαλλία και η Σουηδία (με ισχυρό ρόλο διοικητικής παρέμβασης και αναδιανομής), παραμένουν απλώς παραλλαγές του καπιταλιστικού συστήματος.

Η μετάβαση από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό

Η έρευνα των θεμελιωδών ιδιόμορφων χαρακτηριστικών του συστήματος, απαντάει στο συχνό ερώτημα σχετικά με το πότε αρχίζει και πότε ολοκληρώνεται η μετάβαση. Η διαδικασία της μετάβασης αρχίζει όταν η κοινωνία μετατοπίζεται από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του σοσιαλιστικού συστήματος, που αναφέρονται στο 1ο, 2ο και 3ο πεδίο και ολοκληρώνεται όταν η κοινωνία φτάσει στο περιεχόμενο του

1ου, 2ου και 3ου πεδίου, που περιγράφουν τα χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος. Επιπλέον, η νέα κατάσταση πραγμάτων πρέπει να εδραιωθεί και να καταστεί μη αναστρέψιμη.

Η ερμηνεία της μετάβασης και το κριτήριο για τον προσδιορισμό του τέλους αυτής της περιόδου, δεν συνιστούν προφανή ζητήματα και δεν υπάρχει συμφωνία επ' αυτών. Για παράδειγμα, υπάρχει μια ευρέως αποδεκτή άποψη, σύμφωνα με την οποία η μετάβαση θεωρείται ως μη-ολοκληρωμένη, έως ότου η σύνθεση της παραγωγής και των πραγματικών πάγιων περιουσιακών στοιχείων παραμένει στρεβλή και δεν έχει προσαρμοστεί στη ζήτηση, ή το βιοτικό επίπεδο δεν έχει φτάσει αυτό των παραδοσιακών οικονομιών της αγοράς, κ.ο.κ. Η προσέγγιση που παρουσιάζεται στη παρούσα μελέτη, απορρίπτει τη θέση, ότι αυτά, κατά τα άλλα σημαντικά χαρακτηριστικά της οικονομίας, είναι τα κριτήρια για την ολοκλήρωση της μετάβασης.

Οι χώρες που μεταβαίνουν από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό διαφοροποιούνται ανάλογα με το πότε αρχίζει η μετάβαση, σε ποιο πεδίο ξεκινούν οι αλλαγές και τι αμοιβαίες επιδράσεις έχουν αυτές οι αλλαγές⁴. Είναι σημαντικό, στη συζήτηση για τη μετάβαση, να γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στις συστημικές και τις μη-συστημικές αλλαγές. Η υποτίμηση του νομίσματος δεν συνιστά συστημική αλλαγή, η εισαγωγή της μετατρεψιμότητας του νομίσματος είναι συστημική αλλαγή, στον βαθμό που απελευθερώνεται ο μηχανισμός της αγοράς. Η μείωση των νοσοκομειακών κλινών, με άνω-

⁴ Το άρθρο του PETER GEDEON (1997) παρέχει μία εξαιρετική επισκόπηση των μεθοδολογικών ερωτημάτων που άπτονται της βιβλιογραφίας σχετικά με την αλλαγή του συστήματος και τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς. Μεταξύ άλλων, η μελέτη του συμβάλει στη διασαφήνιση για τους αναγνώστες, στο πώς η προσέγγιση που χαρακτηρίζει το έργο μου σχετίζεται με τη μεθοδολογία άλλων συγγραφέων και σχολών. Η μελέτη του MURRELL (1995) εισάγει ορισμένα σχόλια για στοχασμό.

θεν εντολή, δεν συνιστά συστημική αλλαγή η ιδιωτικοποίηση των υπηρεσιών του οικογενειακού γιατρού, όμως, είναι συστημική μεταβολή στη σχέση της δημόσιας και της ατομικής ιδιοκτησίας. Διακρίνω αυτούς τους δύο τύπους αλλαγών, με την εφαρμογή ενός απλού τεστ. Αναρωτιέμαι κατά πόσο ο Erich Honecker θα είχε ποτέ εισάγει αυτή την αλλαγή, ως μία από τις σχεδιαζόμενες μεταρρυθμίσεις του για την «τελειοποίηση» του σοσιαλισμού στην Ανατολική Γερμανία. Εάν θα μπορούσε να το είχε πράξει, τότε δεν πρόκειται για συστημική αλλαγή. Στα πεδία του διαγράμματος μπορεί να εισαχθούν μόνο συστημικές αλλαγές. Η διάκριση ανάμεσα σε συστημικές και μη συστημικές αλλαγές, δεν σημαίνει τίποτα όσον αφορά τη σπουδαιότητά τους. Μία μη-συστημική αλλαγή μπορεί να είναι εξαιρετικά σημαντική, αναπόφευκτη και πειστική, ενώ κάποιες συστημικές αλλαγές ενδέχεται να είναι ήσσονος σημασίας και όχι πολύ σπουδαίες καθ' εαυτές. Παρόλα αυτά, η διάκριση έχει ζωτική σημασία, καθώς μία ολόκληρη ακολουθία από συστημικές αλλαγές είναι αυτή που επιφέρει τη μεταβολή του συστήματος από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό.

Η πρωταρχική μετάβαση στον σοσιαλισμό δεν προέκυψε από συστημική εξέλιξη: το σοσιαλιστικό σύστημα δεν εικτηγάζει αυθορμήτως από εγγενείς εσωτερικές δυνάμεις της οικονομίας. Αντιθέτως, το σοσιαλιστικό σύστημα επιβάλλεται, με ωμή δύναμη, στην κοινωνία από το κομμουνιστικό κόμμα, όταν αυτό κατακτάει την εξουσία. Το κομμουνιστικό κόμμα εξολοθρεύει τους πολιτικούς αντιπάλους του και συντρίβει κάθε αντίσταση. Το κομμουνιστικό κόμμα που ανέρχεται στην εξουσία, έχει όραμα για το είδος της κοινωνίας, της οικονομίας και του πολιτισμού που επιθυμεί να οικοδομήσει: ένα σύστημα που εξαλείφει την ατομική ιδιοκτησία και την αγορά, αντικαθιστώντας τις με την κρατική ιδιοκτησία και τον σχεδιασμό. Το όραμα αυτό έχει το ιδεολογικό μονοπώλιο, οπότε η όποια ειδήλωση συμπάθειας προς τον

καπιταλισμό επιφέρει αντίποινα. Όταν «το γενετικό πρόγραμμα» του σοσιαλισμού εμφυτεύτηκε στον ζωντανό οργανισμό της κοινωνίας, άρχισαν να λειτουργούν εντός αυτής διάφορες αυτόνομες δυνάμεις. Το σύστημα ολοκληρώνεται και απορρίπτει τους θεσμούς και τους οργανισμούς που είναι ασύμβατοι με αυτό. Έχει οπαδούς, σε μη αμελητέο αριθμό, που εκδίδουν και εκτελούν εντολές για την υλοποίηση του μεγάλου σχεδίου.

Τι συμβαίνει στο «ταξίδι της επιστροφής», από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό; Η άρση των εμποδίων προς τον καπιταλισμό, περιλαμβάνει τη συνταγματική διασφάλιση της ατομικής ιδιοκτησίας, την επίσημη ενθάρρυνση του ανεξάρτητου επιχειρηματικού πνεύματος την προώθηση των ιδιωτικοποιήσεων, τη νομιμοποίηση της φιλο-καπιταλιστικής ιδεολογίας κλπ. Ο καπιταλισμός δεν έχει ανάγκη να επιβληθεί πάνω στην κοινωνία· δεν υφίσταται η ανάγκη για τεχνητή εμφύτευση ενός γενετικού προγράμματος από κάποιο πολιτικό κόμμα. Αν τίποτα άλλο δεν είχε συμβεί, εκτός από την άρση των εμποδίων, ο καπιταλισμός αργά ή γρήγορα θα άρχιζε να αναπτύσσεται, αν και προφανώς η διαδικασία θα ήταν κατά πολύ βραδύτερη.

Πώς θα πρέπει να γίνει αντιληπτή η φράση «να επιβληθεί στην κοινωνία»; Αντιλαμβάνομαι ότι στις κοινωνικές επιστήμες δεν υπάρχει συναίνεση για αυτό το θέμα. Για παράδειγμα ο Hayek (1960, 1989) υποστηρίζει ότι η καπιταλιστική οικονομία εξελίσσεται ως αυθόρμητο σύστημα, ενώ ο Polanyi (1944) υπογραμμίζει ότι η αγορά είναι ξένη προς την ανθρώπινη φύση και ότι η επιβολή της πάνω στην κοινωνία απαιτεί κρατικά μέσα. Έχω την εντύπωση ότι και οι δύο είναι ακραίες θέσεις και δεν αποδίδουν ικανοποιητικά την πολυλοκότητα της μετάβασης. Η προσεκτική ανάλυση της διάβρωσης και μετά της κατάρρευσης του σοσιαλιστικού συστήματος, και της ανάπτυξης του καπιταλιστικού, παρέχει

μία εξαιρετική ευκαιρία για τη διασαφήνιση του θέματος⁵. Στην Ουγγαρία, η οποία πρωτοστάτησε στις μεταρρυθμίσεις, δεν ετίθετο θέμα από την κομμουνιστική πολιτική εξουσία να επιβληθεί η ατομική ιδιοκτησία στην οικονομία κατά την περίοδο 1968-1989. Ωστόσο, η ατομική ιδιοκτησία άρχισε να αναπτύσσεται αυθόρμητως, μόλις το πολιτικό κλίμα έγινε πιο ανεκτικό. Μία παρόμοια διαδικασία έλαβε χώρα σε τεράστια κλίμακα στην Κίνα. Από τις πρώτες εξελίξεις μετά το 1990, μπορεί να εξαχθούν και άλλα διδάγματα. Ακόμη και σε χώρες όπως η Τσεχοσλοβακία και η Ρουμανία, όπου ισχυρά κομμουνιστικά δικτατορικά καθεστάτα λειτουργούσαν μέχρι την τελευταία στιγμή, η απλή άρση των διοικητικών εμποδίων ήταν αρκετή ώστε να ξεκινήσει η δυναμική ανάπτυξη στον ιδιωτικό τομέα.

Η έντονη διαφορά ανάμεσα στους δύο τύπους μετάβασης είναι εμφανής, αν συγκριθεί η κολεκτιβοποίηση της σοβιετικής γεωργίας την περίοδο του Stalin, με την αγροτική μεταρρύθμιση της Κίνας την περίοδο του Deng Xiaoping. Η πρώτη επιβλήθηκε στην αγροτιά της Σοβιετικής Ένωσης με ωμή βία. Οι κινέζοι αγρότες, από την άλλη, άρχισαν εθελουσίως να καλλιεργούν ατομικά τις κοινοτικές εκτάσεις. Οι αρχές, με κανονισμούς και μέτρα, στήριξαν αυτήν την εξέλιξη, και συνέβαλαν στη μετατροπή της σε πρωτοβουλία μαζικής κλίμακας.

Βέβαια, από την άλλη πλευρά, πρέπει να τονισθεί, ότι η αυθόρμητη ανάπτυξη του καπιταλισμού επιταχύνεται σημαντικά εάν το κράτος είναι ενεργός υποστηρικτής. Για την εδραίωση και την αποτελεσματική λειτουργία του καπιταλισμού, είναι απαραίτητο να υπάρχει νομικό πλαίσιο το οποίο να προστατεύει την ατομική ιδιοκτησία, να ενθαρρύνει τη

⁵ Σε πολλές χώρες ο κρατικός εξαναγκασμός έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μετάβαση από προ-καπιταλιστικούς σχηματισμούς στον καπιταλισμό. Στο παρόν άρθρο δεν εξετάζεται το θέμα αυτό, καθώς επικεντρώνουμε στη μετάβαση από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό.

σύναψη ιδιωτικών συμβάσεων και την χρηματοοικονομική πειθαρχία. Ο σκοπός μου εδώ, δεν είναι να συμβάλλω στη συζήτηση για το πόσο ισχυρός πρέπει να είναι ο ρόλος του κράτους στη διαδικασία της μετάβασης, αλλά μόνο στο θέμα της διάκρισης της βασικής κινητήριας δύναμης που βρίσκεται πίσω από τη μετάβαση, καθώς και για τη μέθοδο της αλλαγής. Η ουσία της διάκρισης εντοπίζεται στο ερώτημα, κατά πόσο η μεγάλη αλλαγή ουσιαστικά κατευθύνεται, από πάνω προς τα κάτω με ωμή επιβολή, ή πραγματοποιείται εθελοντικά από τα κάτω προς τα πάνω.

Αυτά τα επιχειρήματα υποδηλώνουν, ότι ενώ η αλληλοεπίδραση της πολιτικής εξουσίας, της ιδιοκτησίας και των τρόπων ρύθμισης είναι σημαντική στην πορεία από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό ή και αντιστρόφως, η πολιτική διάσταση παίζει τον πρωταρχικό ρόλο. Με τους όρους του Διαγράμματος 1, η μετάβαση από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό ξεκινάει, σε ορισμένες περιπτώσεις, από το 2ο και το 3ο πεδίο, αλλά μπορεί να ολοκληρωθεί, μόνο αν γίνουν και οι απαραίτητες αλλαγές στο 1ο· όταν, δηλαδή, η πολιτική σφαίρα γίνει ενθαρρυντική προς την ατομική ιδιοκτησία και φιλική προς την αγορά.

Όσον αφορά την πολιτική φύση της μετάβασης από το σοσιαλιστικό στο καπιταλιστικό σύστημα, διαφαίνονται τρεις τύποι αλλαγών.

Στο 1ο τύπο, η κομμουνιστική δικτατορία αντικαθίσταται από μία αντι-κομμουνιστική δικτατορία. Αυτό συνέβη το 1919, όταν την πτώση της Σοβιετικής Δημοκρατίας της Ουγγαρίας με ηγέτη τον Béla Kun, διαδέχθηκε μία περίοδος λευκής τρομοκρατίας. Το υποτυπώδες, ανώριμο και μισο-τελειωμένο σοσιαλιστικό σύστημα του Allende στη Χιλή, καταρρίφθηκε από το στρατιωτικό πραξικόπημα του Pinochet, που επέβαλε για αρκετά χρόνια την κυριαρχία του τρόμου, έως ότου η πολιτική εξουσία εκδημοκρατίστηκε (όχι με πλήρη συνέπεια) μόνο μετά την επάνοδο και εδραίωση του καπιτα-

λισμού. Αντιστοίχως, η δικτατορία που επέβαλε η Σοβιετική Ένωση στο Αφγανιστάν, άνοιξε τον δρόμο σε μία αντι-κομμουνιστική, θεοκρατική δικτατορία.

Για τον 2ο τύπο, παράδειγμα αποτελούν αρκετές από τις ανατολικο-ευρωπαϊκές χώρες που πέρασαν από μία «βελούδινη επανάσταση». Δεν υπήρξε φάση αντι-κομμουνιστικής τρομοκρατίας. Αντί αυτής, από τα ερείπια του παλαιού πολιτικού καθεστώτος, αναδύθηκε ένα δημοκρατικό σύστημα. Οι χώρες αυτές, είτε έχουν αναπτύξει τους θεσμούς της δημοκρατίας, είτε έχουν κάνει σημαντικά βήματα προς αυτήν την κατεύθυνση⁶.

Η Κίνα (και πιθανώς το Βιετνάμ) μπορεί να αντιπροσωπεύουν έναν 3ο τύπο μετάβασης. Το κομμουνιστικό κόμμα μεταρρυθμίζεται από τα μέσα, με την αλλαγή από μία δύναμη σκληρή και αδυσώπητα αντι-καπιταλιστική, σε μία κρυφή, αλλά όλο και πιο ανοικτά, φιλο-καπιταλιστική. Ανάμεσα στο κομμουνιστικό κόμμα και στα ηγετικά στελέχη των ιδιωτικών επιχειρήσεων, υπάρχει αμοιβαία διείσδυση σε κεντρικό και ιδιαίτερα σε τοπικό επίπεδο. Είναι σύνηθες, ένας κομματικός αξιωματούχος να ασκεί επιχειρηματική δραστηριότητα, διατηρώντας την κομματική του θέση. Ή συμβαίνει και το αντίθετο: ο διευθυντής μίας κρατικής επιχείρησης, ή ακόμη και ο ιδιοκτήτης-μάννατζερ μιας ιδιωτικής εταιρείας, να καταλαμβάνει τη θέση του γραμματέως της κομματικής οργάνωσης. Όπου δεν συμβαίνει αυτή η συγχώνευση των ρόλων, μία σύζυγος, ένας αδελφός, μία αδελφή, ένα παιδί, μπορεί να το πράξει αντ' αυτού, έτσι ώστε η πολιτική και η οικονομική ισχύς να παραμένει ουσιαστικά εντός της οικογένειας. Αυτό το φαινόμενο μπορεί να οδηγήσει σε

⁶ Βέβαια, αυτό δεν μπορεί να λεχθεί για όλες τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, ή τις Δημοκρατίες που αντικατέστησαν την πρώην Σοβιετική Ένωση. Σημαντικά στοιχεία της δικτατορικής εξουσίας έχουν απομείνει για παράδειγμα στην πρώην Γιουγκοσλαβία, σε ορισμένες χώρες της Κεντρικής Ασίας, στη Λευκορωσία και αλλού.

ένα κόμμα εξουσίας, το οποίο να εξακολουθεί να ασκεί δικτατορική πολιτική, θεωρητικά να παραμένει κομμουνιστικό, αλλά στη πράξη να μην είναι λιγότερο φιλικό προς την ατομική ιδιοκτησία και τον μηχανισμό της αγοράς, από ότι ήταν ο Pinochet, ή οι δικτάτορες της Νότιας Κορέας στη μεταπολεμική περίοδο. Μία άλλη πιθανή πορεία είναι να εμφανισθούν οι σπόροι της δημοκρατίας. Εμφανίζονται αντιπολιτευτικές πολιτικές ομάδες, εχθρικές προς το κομμουνιστικό κόμμα, και αναπτύσσονται θεσμοί της πολιτικής δημοκρατίας με τρόπο σταθερό ή σπασμωδικό. Επίσης είναι πιθανές και άλλες διαδρομές. Αλλά δεν θα ήθελα να προβώ σε πολιτικές προφητείες.

Με τη βοήθεια του αναλυτικού πλαισίου που αναπτύχθηκε μέχρι τώρα, θα ήθελα να διαφανήσω με μία διαδεδομένη άποψη. Υπάρχει ο ισχυρισμός ότι δεν υπήρξε καμία αλλαγή συστήματος, καθώς στην κορυφή, στις υψηλότερες θέσεις της κοινωνίας παραμένουν οι ίδιοι άνθρωποι, όπως ήταν και προηγουμένως. Μερικοί παραπέμπουν σε ένα παλιό αφήγημα, με τα πουλιά που κάθονται στα κλαδιά ενός δέντρου. Ακούγεται ένας πυροβολισμός. Όλα τα πουλιά πετάνε στον αέρα, μετά ξανακάθονται. Μπορεί κάθε πουλί να κάθεται σε διαφορετικό κλαδί, αλλά όλο το σμήνος βρίσκεται πάλι πάνω στο δέντρο. Το αφήγημα έχει κάποια βάση. Στην Ουγγαρία, για παράδειγμα, μερικά χρόνια μετά την πολιτική αλλαγή, αρκετά πάνω από το ήμισυ της οικονομικής ελίτ ήταν το ίδιο με αυτό πριν το 1989 (Eyal - Széleányi - Townsley, 1998). Παρόμοια στοιχεία έχουν βρεθεί για την Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία (Böröcz - Rona-Tas, 1995· Hanley - Yershova - Anderson, 1995· Rona-Tas, 1994· Wasilewski, 1995).

Ο βαθμός αλλαγής των μελών της ελίτ είναι σημαντικό πρόβλημα, αλλά μία αλλαγή στις ελίτ δεν μπορεί να εξομοιωθεί με την αλλαγή του συστήματος. Ακόμη και αν ο σημερινός ιδιοκτήτης μίας επιχείρησης ήταν κάποτε ο γραμματέας της κομμουνιστικής οργάνωσης, η σημερινή συμπερι-

φορά του θα ανταναικλά την επιθυμία του για κερδοφορία και για αύξηση της αξίας της επιχείρησής του, και όχι η απολαβή της επιδοκμασίας των τοπικών και περιφερειακών κομματικών γραμματέων. Μέρος της εξήγησης για την εμφάνιση νέων προτύπων συμπεριφοράς στο 4ο πεδίο, είναι ότι οι ίδιοι οι άνθρωποι αλλάζουν τη συμπεριφορά τους: ένα μέλος της προηγούμενης οικονομικής ελίτ λειτουργεί διαφορετικά μετά την εισόδο του στη νέα ελίτ. Οι παλιές φίλιες μπορεί να διασφαλίσουν, στο προηγούμενο επίλεκτο μέλος, κάποια εργασία για ορισμένο χρονικό διάστημα, αλλά εάν αποτύχει να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις, δεν θα έχει δεύτερη επιτυχημένη καριέρα και αργά ή γρήγορα πιθανόν να οδηγηθεί στην έξοδο. Η διαδικασία αυτή απαιτεί χρόνο. Ωστόσο, μία οικονομία της αγοράς που βασίζεται στην ατομική ιδιοκτησία έχει την ικανότητα να επιλέγει, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της και τους δικούς της κανόνες του παιχνιδιού, και μάλιστα με υψηλό βαθμό βεβαιότητας.

Μία παράκαμψη: μικτές περιπτώσεις
και διασαφήνιση της ορολογίας

Μέχρι τώρα έχω αντιπαραβάλει τις αμιγείς περιπτώσεις του καπιταλιστικού και του σοσιαλιστικού συστήματος. Η ιστορία, επίσης, έχει δημιουργήσει λιγότερο καθαρόαιμους κοινωνικούς σχηματισμούς στους οποίους αναμειγνύονται, σε κάποιο βαθμό, στοιχεία των δύο αμιγών συστημάτων.

Προφανώς, κατά τη διαδικασία της μετάβασης από τον καπιταλισμό στον σοσιαλισμό ή από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό, υφίσταται ένα μικτό σύστημα. Αλλά και πέραν των χωρών στις οποίες πραγματοποιούνται μεγάλοι μετασχηματισμοί, και άλλες χώρες λειτουργούν επίσης με μικτά συστήματα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η Ινδία προσφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, με πιο διευρυνόμενο κρατικό τομέα και διοικητικό έλεγχο, σε σχέση με τις περισ-

σότερες καπιταλιστικές χώρες, και ένα κόμμα στην εξουσία, τις τελευταίες δύο-τρεις δεκαετίες, με ιδεολογία που παρουσιάζει ορισμένα σοσιαλιστικά χαρακτηριστικά. Ωστόσο, το κόμμα δεν περιλαμβάνει στο πρόγραμμά του τον περιορισμό της ατομικής ιδιοκτησίας, ούτε της αγοράς, και δεν επιδιώκει τη διατήρηση της εξουσίας με κάθε κόστος. Είναι πρόωρη η διατύπωση οριστικής κρίσης, αλλά η μέχρι τώρα μελέτη αυτών των επεισοδίων, δείχνει ότι οι μικτές περιπτώσεις τείνουν να επιστρέφουν, τελικά, στον δρόμο της καπιταλιστικής εξέλιξης.

Για να αποφευχθεί η όποια παρανόηση, επιτρέψτε μου να διευκρινίσω ότι χρησιμοποιώ την έκφραση «μικτό σύστημα» με διαφορετική έννοια από αυτή που συνήθως αποδίδεται από την επικρατούσα οικονομική βιβλιογραφία. Στην επικρατούσα οικονομική σκέψη, ο όρος «μικτό σύστημα» χρησιμοποιείται για σχεδόν όλες τις σύγχρονες καπιταλιστικές οικονομίες, καθώς αναφέρεται στον ρόλο του κράτους στην άσκηση νομισματικής και δημοσιονομικής πολιτικής και σε ορισμένες λειτουργίες που αφορούν την κοινωνική πρόνοια. Κάνοντας χρήση ενός μουσικού όρου, αυτά, στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου, είναι παραλλαγές ενός θέματος. Μερικές από τις εκφάνσεις του καπιταλιστικού συστήματος μπορεί να είναι δημοκρατικές ή δικτατορικές. Μπορεί να διαφέρουν στο κατά πόσο, στις σχέσεις τους με τον έξω κόσμο, είναι ανοιχτές ή κλειστές. Το κράτος μπορεί να αναλάβει ένα φάσμα διαφορετικών ρόλων στην οικονομία, συμπεριλαμβανομένων διαφορετικών βαθμών ρύθμισης και αναδιανομής, ακόμη και την άμεση παροχή ορισμένων αγαθών και υπηρεσιών, όπως η εκπαίδευση, η υγειονομική περίθαλψη και η συνταξιοδότηση. Αλλά, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ακόμη και το μεγαλύτερο ποσοστό κρατικής ιδιοκτησίας στην Αυστρία, ο ισχυρότερος διοικητικός έλεγχος στη Γαλλία, ο ευρύτερος αναδιανεμητικός ρόλος στη Σουηδία, δεν σημαίνει ότι οι χώρες αυτές μετακινήθηκαν στο σοσιαλιστι-

κό σύστημα, διότι τα πρωταρχικά γνωρίσματα στα θεμελιώδη πεδία παραμένουν χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος. Οι διαφορές μεταξύ των εναλλακτικών εκφάνσεων είναι ιδιαίτερα σημαντικές. Βρίσκονται στο προσκήνιο της πολιτικής πάλης και των ανταγωνιστικών ιδεών, όχι μόνο στις παραδοσιακές οικονομίες της αγοράς, αλλά επίσης και στις σημερινές οικονομίες της μετάβασης. Παρά την ανωτέρω διαπίστωση, όλες αυτές οι εναλλακτικές εκφάνσεις τοποθετούνται εντός του πλαισίου των επιλογών που ορίζεται από τα όρια των βασικών χαρακτηριστικών του καπιταλιστικού συστήματος.

Είναι αδύνατον, με τη χρήση του παρόντος εννοιολογικού συστήματος, να δώσω κάποια χρήσιμη ερμηνεία στη δήλωση ορισμένων πολιτικών τάσεων, ότι επιδιώκουν «μία κοινωνική οικονομία της αγοράς» αντί του καπιταλισμού. Ας πάρουμε ως παράδειγμα την οικονομία της Δυτικής Γερμανίας, όπως αυτή εξελίχθηκε μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, την οποία πολλοί πολιτικοί έχουν την τάση να αναφέρουν ως «κοινωνική οικονομία αγοράς». Σύμφωνα με τα κριτήρια που εφαρμόζονται στην παρούσα μελέτη, η Δυτική Γερμανία έχει απλώς μία παραλλαγή του καπιταλιστικού συστήματος, η οποία χαρακτηρίζεται από ένα σχετικά ισχυρό κοινωνικό κράτος. Δεν βρίσκω τίποτα επιλήψιμο, εάν στην έννοια «αγορά» αποδοθεί ο χαρακτηρισμός «κοινωνική», εφόσον η πρόθεση είναι να τονιστεί ότι η ανεξέλεγκτη αγορά προκαλεί διανομή του εισοδήματος η οποία θεωρείται ηθικά μη αποδεκτή. Αλλά, είναι ένα πράγμα να ειπωθεί ότι ο καπιταλισμός χρειάζεται θεσμικές διορθώσεις, και άλλο πράγμα είναι να δίνεται η εντύπωση ότι η «κοινωνική οικονομία της αγοράς» και ο «καπιταλισμός» είναι δύο διαφορετικά κοινωνικά συστήματα.

Δύο αδιαμφισβήτητες διαπιστώσεις
από τη μετάβαση στον καπιταλισμό

Έχω αφιερώσει αρκετές δεκαετίες συγκρίνοντας τον σοσιαλισμό με τον καπιταλισμό, και το συμπέρασμά μου είναι, ότι από τα διαφορετικά συστημικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού προκύπτουν αδιαμφισβήτητα και με ισχύ σιδηρού κανόνα δύο, και μόνο δύο, βασικές διαπιστώσεις.

Πρώτον, ο καπιταλισμός είναι απαραίτητη συνθήκη για τη δημοκρατία. Όπως και στην ερμηνεία προηγούμενων εννοιών, θα αποφύγω την απόδοση κανονιστικού ορισμού. Το σημείο αφετηρίας δεν θα είναι το «τι προσδοκούμε» από τη δημοκρατία· δηλαδή ποια χαρακτηριστικά έχει ένα καθεστώς το οποίο αξίζει να ονομάζεται δημοκρατία. Αντιθέτως, θα ήθελα να προτείνω έναν θετικό, περιγραφικό και επεξηγηματικό ορισμό, που θα βασίζεται στην απόσταξη των κοινών γνωρισμάτων των χωρών που κατά κοινή ομολογία θεωρούνται δημοκρατικές⁷. Η δημοκρατία είναι μία σύζευξη πολιτικών οργανισμών, θεσμών, κοινωνικών κανόνων και εδραιωμένων συμπεριφορών, που παρέχουν ένα συγκεκριμένο λειτουργικό πλαίσιο για την κοινωνία. Παραθέτω τέσ-

⁷ Στην πολιτική θεωρία δεν υπάρχει συναίνεση όσον αφορά την ερμηνεία της δημοκρατίας. Τις απόψεις που εκφράζονται στην παρούσα μελέτη συμμερίζονται αρκετοί θεωρητικοί της πολιτικής. Το κλασικό έργο του SCHUMPETER *Capitalism, Socialism and Democracy* (1947, κεφ.21, και επίσης σελ. 269) θεωρείται ως ιδιαιτέρως πρωτοπόρο. Σύμφωνα με τη συνοπτική περιγραφή του HUNTINGTON (1991, σελ. 5-7) η προσέγγιση αυτή ξεκινάει από «εμπειρικούς, περιγραφικούς, θεσμικούς και διαδικαστικούς ορισμούς», σε αντίθεση με άλλες θεωρίες, που εφαρμόζουν ουτοπικούς και ιδεαλιστικούς ορισμούς της δημοκρατίας. Τέτοιες «εμπειρικές-περιγραφικές» ερμηνείες εφαρμόζονται επίσης στα ευρέως γνωστά έργα του DAHL (1971) και του LINDBLOM (1977), μολονότι, ασφαλώς, διαφορετικοί συγγραφείς δεν ταξινομούν τα βασικά χαρακτηριστικά ακριβώς με τον ίδιο τρόπο.

σερις ελάχιστες προϋποθέσεις για μία λειτουργική δημοκρατία, των οποίων ακόμη και η σειρά έχει σημασία:

1. Η κυβέρνηση είναι δυνατόν να αποπεμφθεί, και η αποπομπή της γίνεται με πολιτισμένο τρόπο. Για εμάς, τους ανατολικο-ευρωπαίους, είναι ξεκάθαρο τι σημαίνει η αποπομπή ηγετικών μορφών ή ομάδων με μη πολιτισμένο τρόπο: δολοφονούνται, καθίστανται θύματα πραξικοπήματος, εκτελούνται ή φυλακίζονται μετά την αποπομπή τους, απομακρύνονται με μια εξέγερση και ούτω καθεξής.

2. Για την πολιτισμένη αποπομπή των κυβερνήσεων οι δημοκρατίες ακολουθούν την εκλογική διαδικασία. Η διαδικασία ορίζεται από νόμους που συμπληρώνονται με συμβάσεις. Η εκλογική διαδικασία απεικονίζει, σε κάποιο βαθμό, τις πολιτικές συμπάθειες και αντιπάθειες των πολιτών. Αποφεύγω να το θέσω πιο απόλυτα, λέγοντας ότι η δημοκρατία εκφράζει «τη θέληση της πλειοψηφίας», ή «τη θέληση του λαού», καθώς η σύνδεση των προτιμήσεων των πολιτών με τη σύνθεση του κοινοβουλίου και της κυβέρνησης, μέσω της εκλογικής διαδικασίας, δεν είναι απαλλαγμένη από τριβές και παραμορφώσεις⁸.

3. Σε μία δημοκρατία, καμία πολιτική δύναμη ή πολιτική ιδεολογία δεν κατέχει μονοπώλιο το οποίο να διασφαλίζεται με την ισχύ του κράτους. Η πολιτική διαδικασία εδράζεται στον ανταγωνισμό: κόμματα, κινήματα και πολιτικές ομάδες συναγωνίζονται μεταξύ τους για τις ψήφους και άλ-

⁸ Όπως γράφει ο SAMUEL HUNTINGTON (1991, σελ. 9-10), «Οι εκλογές, ανοιχτές, ελεύθερες και αμερόληπτες, [είναι δυνατόν να φέρουν στην εξουσία κυβερνήσεις, που είναι] ανεπαρκείς, διεφθαρμένες, κοντόφθαλμες, ανεύθυνες, κυριαρχούμενες από ειδικά συμφέροντα και ανίκανες να εφαρμόσουν πολιτικές που απαιτεί το δημόσιο συμφέρον. Αυτά τα χαρακτηριστικά μπορεί να κάνουν ανεπιθύμητες αυτές τις κυβερνήσεις, αλλά δεν τις κάνουν μη δημοκρατικές».

λες μορφές πολιτικής υποστήριξης. Συνεπώς, κάθε δημοκρατία λειτουργεί ως πολυκομματικό σύστημα.

4. Η δημοκρατία δεν θεσπίζει απλώς τις πολιτικές ελευθερίες, τις εγγυάται εμπράκτως. Το κράτος δεν μπορεί να εμποδίζει βιαίως την ελευθερία της έκφρασης, την ελευθεροτυπία, ή το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι.

Για να χρησιμοποιήσω ένα απλό και εύκολα επαληθεύσιμο κριτήριο, η δημοκρατία, μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει εδραιωθεί σε κάποιο βαθμό, εφόσον έχουν διενεργηθεί δύο τουλάχιστον ελεύθερες εκλογές, παρέχοντας την εφικτή δυνατότητα για την αποπομπή της κυβέρνησης. Το κριτήριο αυτό κατατάσσει ξεκάθαρα τα υφιστάμενα πολιτικά καθεστάτα, παραδείγματος χάριν, της Τσέχικης Δημοκρατίας, της Ουγγαρίας και της Πολωνίας ανάμεσα στα δημοκρατικά.

Δεν υπάρχει χώρα με δημοκρατικό πολίτευμα, στο παρελθόν ή σήμερα, της οποίας η οικονομία να μην κυριαρχείται από την ατομική ιδιοκτησία και τον μηχανισμό της αγοράς. Ωστόσο, για τη διασφάλιση της δημοκρατίας, δεν επαρκεί η ατομική ιδιοκτησία και η αγορά. Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα, υπήρξαν και υπάρχουν ακόμη αρκετές χώρες με μη-δημοκρατικά, αυταρχικά ή και εντελώς τυραννικά πολιτικά καθεστάτα, οι οικονομίες των οποίων κυριαρχούνται από την ατομική ιδιοκτησία και τον μηχανισμό της αγοράς. Αυτός ο συνδυασμός μπορεί να είναι βιώσιμος βραχυπρόθεσμα, ή ακόμη και μεσοπρόθεσμα.

Κατά πόσον μπορεί μακροπρόθεσμα μία οικονομία της αγοράς βασισμένη στην ατομική ιδιοκτησία να συμβάλλει στην ανάδειξη ενός δημοκρατικού πολιτικού καθεστώτος; Υπάρχουν αρκετά ιστορικά παραδείγματα, συμπεριλαμβανομένων των δικτατοριών της Νότιας Ευρώπης, αρκετών χωρών της Άπω Ανατολής και της Λατινικής Αμερικής, όπου οι γνώμες και τα συμφέροντα των καπιταλιστικών αγορών, φέρεται να συνέβαλλαν στον δημοκρατικό μετασχηματισμό.

Ωστόσο, όταν, σε δείγμα πολλών χωρών με τη χρήση ιστορικών στοιχείων και μεγάλων χρονολογικών σειρών, διεξήχθησαν συστηματικοί οικονομετρικοί υπολογισμοί με σκοπό την ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στη δημοκρατία, τους θεσμούς της οικονομίας της αγοράς και τη μεγέθυνση, στο τέλος της έρευνας δεν δόθηκαν εντελώς πειστικές απαντήσεις (παραδείγματος χάριν Barro, 1991, 1996a, b· Tavares - Wacziarg, 1996). Η υπόθεση δεν επιβεβαιώνεται ξεκάθαρα, ούτε απορρίπτεται εντελώς. Η περαιτέρω ιστορική εμπειρία, συμπεριλαμβανομένης της πρόσφατης και μελλοντικής ιστορίας της μετα-σοσιαλιστικής μετάβασης, θα προσφέρει πρόσθετα στοιχεία στο ζήτημα αυτό.

Η αξία της δημοκρατίας μπορεί να κριθεί με δύο τρόπους. Η μία είναι να εξεταστεί η εργαλειώδης αξία της δημοκρατίας. Μερικές φορές διατυπώνεται η άποψη ότι η δημοκρατία προωθεί την οικονομική μεγέθυνση και την υλική ευημερία. Παραδείγματος χάριν ο Olson (1996, σελ. 18) ισχυρίζεται, ότι η ομαλή λειτουργία της ατομικής ιδιοκτησίας και του μηχανισμού της αγοράς ωφελούνται από την ασφάλεια και την αξιοπιστία ενός συνταγματικού κράτους, σε αντίθεση με μία τυραννική εξουσία, όπου τα καπρίτσια ενός δικτάτορα καθιστούν δυσχερή την πρόβλεψη των γεγονότων. Ενώ αυτή η επίδραση είναι εύλογη, δεν απεικονίζει τη συνολική εικόνα, όπως αναφέρει για παράδειγμα ο Offe (1991). Η τήρηση των κανόνων της δημοκρατίας ενδέχεται να καθιστά δυσχερή την εφαρμογή των επιθυμητών πολιτικών. Υπάρχουν ιδιαίτερα αποδοτικά αυταρχικά καθεστάτα, όπως η Ταϊβάν και η Νότια Κορέα κατά τις πρώτες δεκαετίες μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, και η Σιγκαπούρη σήμερα, και υπάρχουν βραδυκίνητες δημοκρατίες, όπως η Ινδία στο μεγαλύτερο διάστημα της μεταπολεμικής περιόδου. Οι επενδυτές μπορεί να ευνοούν τη σταθερότητα μιας εδραιωμένης δημοκρατίας είτε τη σταθερότητα μιας δικτατορίας που κυβερνιέται με σφιχτό χέρι, αποθαρρύνονται, όμως, από την έντονη

αστάθεια, είτε αυτή σημειώνεται σε δημοκρατικό είτε σε αυταρχικό καθεστώς.

Ωστόσο, είναι πιθανόν η ταχεία ροή πληροφοριών στη σύγχρονη κοινωνία, να παρέχει τη δυνατότητα μιας ισχυρότερης σύνδεσης μεταξύ της δημοκρατίας και της μεγέθυνσης. Στην εποχή των υπολογιστών, των φωτοτυπικών μηχανημάτων, των μηχανών fax και του διαδικτύου, οι απαγορεύσεις των δικτατοριών εμποδίζουν τη διάδοση των εφευρέσεων, των καινοτομιών και των επιχειρηματικών ειδήσεων· το στοιχείο αυτό περιορίζει τη συμμετοχή στο παγκόσμιο επιχειρηματικό δίκτυο. Αργά ή γρήγορα, η τεχνική επανάσταση που προκαλείται από τους υπολογιστές, θα πιέσει τις χώρες που έχουν θέσει πολιτικούς περιορισμούς στις επικοινωνίες, είτε να άρουν τα εμπόδια στην ελευθερία λόγου και στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, ενθαρρύνοντας έτσι τη δημοκρατία, είτε να μείνουν αμετάκλητα πίσω στον στίβο του παγκόσμιου οικονομικού ανταγωνισμού.

Είμαι πεπεισμένος, ότι το κύριο επιχείρημα υπέρ της δημοκρατίας πρέπει να αναζητηθεί όχι τόσο στη λειτουργική, αλλά στην εγγενή αξία της, στην εγγύηση των πολιτικών ελευθεριών και στην παρεμπόδιση της τυραννίας. Σύμφωνα με το προσωπικό μου σύστημα αξιών, αυτό έχει τεράστια σημασία. Άλλοι άνθρωποι, οι οποίοι κρίνουν με διαφορετικό σύστημα αξιών, μπορεί να έχουν διαφορετική εκτίμησή⁹. Εκείνοι που υποτιμούν τη δημοκρατία — είτε διότι ποτέ δεν την θεωρούσαν σημαντική είτε επειδή ξέχασαν πως ήταν η ζωή στερημένη από πολιτικά δικαιώματα κάτω από τυραννική κυβέρνηση που επέβαλε δια της βίας τους κανόνες της — ποτέ δεν θα πεισθούν για την εξέχουσα σημασία αυ-

⁹ Αυτός ο συνειρμός οδηγεί σε μία σημαντική προειδοποίηση κατά των μεροληπτικών συγκρίσεων μεταξύ της επιτυχίας της Κίνας και της μετασοβιετικής αποτυχίας. Η κρίση εξαρτάται από το σύστημα αξιών του αξιολογητή: στο ειδικό βάρος που αποδίδεται στην εγγενή αξία κατάργησης της πολιτικής τυραννίας.

τού του πλεονεκτήματος του καπιταλισμού. Ακόμη και εκείνοι, οι οποίοι αποδίδουν μεγάλη σημασία στη δημοκρατία, πρέπει να συνειδητοποιήσουν, ότι η απλή αλλαγή του καθεστώτος δεν την εγγυάται αυτομάτως. Η μετατόπιση προς τον καπιταλισμό, απλώς εγκαθιδρύει μια από τις απαραίτητες προϋποθέσεις για τη δημοκρατία.

Το δεύτερο σημαντικό πλεονέκτημα του καπιταλιστικού συστήματος, συνίσταται στην ταχύτερη τεχνολογική ανάπτυξη, για τον λόγο ότι ο καπιταλισμός διακρίνεται από ισχυρότερη τάση στην προώθηση των καινοτομιών. Ο καπιταλισμός και η επιχειρηματικότητα ανοίγουν τον δρόμο της οικονομίας στις επιχειρήσεις και στην πρωτοβουλία· καθιστά αποτελεσματικότερη, σε σχέση με το σοσιαλιστικό σύστημα, τη χρήση των ανθρωπίνων και φυσικών πόρων. Αυτό σημαίνει, ότι από την οπτική της μακράς ιστορικής περιόδου αποδεικνύεται ταχύτερος στη αύξηση της παραγωγής και της παραγωγικότητας της εργασίας και επομένως ταχύτερος στην άνοδο της υλικής ευημερίας των ανθρώπων.

Επιτρέψτε μου να παραπέμψω εδώ σε έναν συγγραφέα που σπανίως αναφέρεται στις μέρες μας: στον Vladimir Pyich Lenin, ο οποίος, ακριβώς στην απαρχή της εγκαθίδρυσης του σοσιαλιστικού συστήματος διατύπωσε την άποψη, ότι ο αγώνας μεταξύ του καπιταλιστικού και του σοσιαλιστικού συστήματος θα κριθεί, τελικά, από το ποιο σύστημα θα μπορέσει να πετύχει υψηλότερη παραγωγικότητα¹⁰. Η πραγματική σημασία του σημείου καμπής το 1989-1990, είναι η παραδοχή, ότι το σοσιαλιστικό σύστημα έχασε τον αγώνα. Αυτό επιβεβαιώνεται ξεκάθαρα από τις συγκριτικές στατιστικές που αναφέρονται στα οικονομικά αποτελέσματα των δύο συστημάτων, στη μακρά χρονική κλίμακα. Για παρά-

¹⁰ «Ο σοσιαλισμός απαιτεί μεγαλύτερη παραγωγικότητα της εργασίας — σε σύγκριση με τον καπιταλισμό και στη βάση που επιτυγχάνεται από το καπιταλισμό», έγραψε ο ΛΕΝΙΝ (1969 [1918], σελ. 248).

δειγμα, στον Πίνακα 1 συγκρίνονται τρεις σοσιαλιστικές χώρες με τέσσερις καπιταλιστικές, που βρίσκονται σε παρόμοιο επίπεδο ανάπτυξης, με έτος αναφοράς το 1950. Το ΑΕΠ των σοσιαλιστικών χωρών, δεν αυξήθηκε μόνο με πολύ πιο αργό ρυθμό, σε σχέση με αυτόν στις καπιταλιστικές χώρες, αλλά, όπως φαίνεται στην τελευταία στήλη, οι εργαζόμενοι στις σοσιαλιστικές χώρες αφιερώνουν πολύ περισσότερο χρόνο εργασίας. Στον Πίνακα 2 συγκρίνεται η Αυστρία με την Τσεχοσλοβακία, την Ουγγαρία και την Πολωνία. Αυτή η σύγκριση είναι ιστορικά δικαιολογημένη, καθώς η Αυστρία, ή Ουγγαρία, η περιοχή που αργότερα ονομάστηκε Τσεχοσλοβακία, καθώς και μέρος της σημερινής Πολωνίας αποτελούσαν, έως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο την Αυστρο-Ουγγρική Μοναρχία. Η Αυστρία πάντα ήταν η πιο αναπτυγμένη χώρα της ομάδας, αλλά κατά την περίοδο του σοσιαλιστικού συστήματος, η υστέρηση των άλλων χωρών διευρύνθηκε περαιτέρω. Το αποτέλεσμα της οικονομικής κούρσας ανάμεσα στον καπιταλισμό και τον σοσιαλισμό, φαίνεται δραματικά στις περιπτώσεις των χωρών που διχοτομήθηκαν: ως συγκριθεί η Ανατολική με τη Δυτική Γερμανία πριν την ενοποίηση, ή η σημερινή Βόρειος Κορέα, στο χείλος του λιμού, με την ακμάζουσα Νότια Κορέα.

Αυτή η υψηλότερη απόδοση προέρχεται από τα βασικά χαρακτηριστικά των δύο συστημάτων. Το πλεονέκτημα του καπιταλιστικού συστήματος, από αυτή την άποψη, ισχύει με βεβαιότητα σε κάθε περίπτωση, μολοντί σε κάθε χώρα διανύεται διαφορετικό χρόνο διάστημα έως ότου εμφανιστεί. Σε μερικές αρκούν λίγα χρόνια για να εμφανιστεί, σε άλλες περιπτώσεις ίσως και δεκαετίες.

Πίνακας 1: ανάπτυξη και εισροές εργασίας, 1950-1989:

	ΑΕΠ κατά κεφαλή			Ετήσιος αριθμός ωρών εργασίας κατά κεφαλή, 1987
	1950	1989	1989/1950 (%)	
Τσεχοσλοβακία	3.465	8.538	246,4	936
Ουγγαρία	2.481	6.722	270,9	839
Σοβιετική Ένωση	2.647	6.970	263,3	933
Ελλάδα	1.456	7.564	519,5	657
Ιρλανδία	2.600	8.285	318,7	524
Πορτογαλία	1.608	7.383	459,1	738
Ισπανία	2.405	10.081	419,2	591

Σημείωση: Ο πίνακας περιλαμβάνει στοιχεία για τρεις σοσιαλιστικές χώρες τα οποία αναφέρονται στους σχετικούς πίνακες της πηγής. Τα στοιχεία αυτά συγκρίνονται με τα αντίστοιχα τεσσάρων ευρωπαϊκών καπιταλιστικών χωρών που ήταν λιγότερο αναπτυγμένες το έτος βάσης (1950). Το ΑΕΠ κατά κεφαλή στις πρώτες δύο στήλες υπολογίζεται σε δολάρια Αμερικής σε σχετικές τιμές του 1985.

Πηγή: Maddison (1994, σελ. 22 και 43).

Πίνακας 2: η διεύρυνση του χάσματος με την Αυστρία (Αυστρία=100)

	1937	1960	1970	1980
Τσεχοσλοβακία	90	91	78	70
Ουγγαρία	63	56	51	52
Πολωνία	53	54	47	45

Σημείωση: Μολοντί ο πίνακας περιέχει στοιχεία έως το 1980, είναι ξεκάθαρο από άλλες πηγές, ότι η υστέρηση σε σχέση με την Αυστρία συνέχισε να διευρύνεται και στα πρόσφατα χρόνια.

Πηγή: Marer (1989, σελ. 73). Ο υπολογισμός βασίζεται στη μέθοδο του «φυσικού δείκτη», που επεξεργάστηκαν οι Jánosy και Ehrlich. Για τη περιγραφή της μεθόδου βλ. Marer (1989, σελ. 44) και Ehrlich (1991).

Η αναγκαιότητα της σαφούς ανάλυσης

Προκειμένου να αποδώσουν τα δύο μεγάλα πλεονεκτήματα, που προσφέρονται από την αλλαγή του συστήματος, απαιτείται χρόνος και ενδέχεται, επίσης, να χρειαστούν και μεγάλες θυσίες. Ωστόσο, είναι σημαντικό να γίνει διάκριση ανάμεσα σε τέσσερις διαφορετικές αιτίες προβλημάτων και δυσαρέσκειας που μπορεί να ανακύψουν κατά τη μετάβαση από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό.

Μία πιθανή αιτία δυσαρέσκειας είναι, ότι το επίπεδο ανάπτυξης μίας πρώην σοσιαλιστικής χώρας μειώθηκε πάρα πολύ σε σχέση με τις πιο αναπτυγμένες χώρες. Για αυτήν την υποχώρηση και τη σχετική φτώχεια, υπάρχουν πολλές ιστορικές αιτίες· μία από αυτές είναι η χαμηλή αποτελεσματικότητα του προηγούμενου σοσιαλιστικού συστήματος. Δεν υπάρχει γρήγορος τρόπος να ξεπεραστούν τα προβλήματα που προκύπτουν από την καθυστέρηση· μπορεί να μετριαστούν, μόνο με τη διαρκή μεγέθυνση. Ωστόσο, είναι σημαντικό να θυμηθούμε, ότι αυτό το χαρακτηριστικό δεν προκύπτει, κυρίως, με την αλλαγή από τον σοσιαλισμό στον καπιταλισμό.

Δεύτερον, ορισμένα προβλήματα προκύπτουν διότι η οικονομία και η κοινωνία βρίσκονται σε μεταβατική κατάσταση. Αυτά, είναι δυνατόν να περιγραφούν με προτάσεις που περιλαμβάνουν τη λέξη «ακόμη». Ακόμη δεν έχει αναδυθεί η καινούργια και προσαρμοσμένη στη ζήτηση δομή της προσφοράς. Είναι ακόμη ανεπαρκείς η γνώση και η εμπειρία σχετικά με τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς και του δημοκρατικού πολιτικού συστήματος. Δεν έχουν ακόμη αναπτυχθεί οι θεσμοί του νέου συστήματος. Αυτά τα προβλήματα είναι προσωρινά. Είναι βέβαιη η βεβαιότητα ότι είναι εφικτό, αργά ή γρήγορα, τα προβλήματα της μετάβασης να υπερβληθούν και ότι τα κυβερνητικά μέτρα μπορεί να συμβάλλουν σε αυτή τη διαδικασία.

Αλλαγή από το σοσιαλιστικό στο καπιταλιστικό σύστημα

Ένα τρίτο σύνολο προβλημάτων, προκύπτει επειδή το καπιταλιστικό σύστημα έχει ορισμένα εγγενή, ειδικά συστημικά μειονεκτήματα. Όπως το σοσιαλιστικό σύστημα πάσχει από χρόνια στενότητα, έτσι και το καπιταλιστικό σύστημα συνοδεύεται, φυσιολογικά, από χρόνια ανεργία. Το επίπεδο των μισθών σε μια αγορά εργασίας η οποία ελέγχεται από τον μηχανισμό της αγοράς, με την ταυτόχρονη ύπαρξη προσόδων κεφαλαίου, και το κληρονομικό σύστημα που απορρέει από το δικαίωμα της ελεύθερης διάθεσης της ιδιωτικής περιουσίας, παράγουν ανισότητες. Ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της «αγοράς των αγοραστών» του καπιταλισμού, είναι η υπερβολική διαφήμιση, καθώς οι πωλητές επιχειρούν να κερδίσουν τους αγοραστές με κάθε πιθανό τρόπο.

Δεν αξίζει να εκπλησσόμαστε με τα παραπάνω φαινόμενα, ή με άλλα ανεπιθύμητα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού. Αντί αυτού, ας αφεθούν οι λαοί της μετα-σοσιαλιστικής περιοχής να αποφασίσουν, εάν τα δύο προαναφερθέντα ισχυρά πλεονεκτήματα, που προκύπτουν από την εισαγωγή του καπιταλιστικού συστήματος, αντισταθμίζουν κάποια άλλα εγγενή προβλήματα που επίσης το συνοδεύουν¹. Εάν δεν τα αντισταθμίζουν, αφήστε τους να υποστηρίξουν μια επαναστατική απόρριψη του καπιταλισμού. Εάν τα αντισταθμίζουν, επιτρέψτε τους να υποστηρίξουν τις κατάλληλες κυβερνητικές πολιτικές, ώστε να μετριάσουν αυτά τα προβλήματα και να ορίσουν οι ίδιοι την ειδοχή του καπιταλισμού που προτιμούν.

¹ Στο βιβλίο KORNAI (1980) έγραφα ειρωνικά για αυτούς που παρατηρούν την ποικιλία των συστημάτων της ιστορίας σαν να είναι σε σουπερ-μάρκετ. Είναι σαν να σπρώχνεις το καροτσάκι και να επιλέγεις την πλήρη απασχόληση από το ράφι του σοσιαλισμού, και την τεχνική πρόοδο και την αφθονία των αγαθών από το ράφι του καπιταλισμού. Έγραφα τότε, ότι το προσφερόμενο πακέτο συνδέεται με ορισμένο περιεχόμενο, και φέρει την ετικέτα των εναλλακτικών συστημάτων. Κάθε πακέτο περιλαμβάνει τα συστημικά πλεονεκτήματα μαζί με τα μειονεκτήματα του σχηματισμού που επιλέγεται.

Τέλος, υπάρχουν τα λάθη και οι άστοχες ενέργειες που διαπράττονται από τις κυβερνήσεις, τους ανώτερους υπαλλήλους, τους πολιτικούς, τους εργοδότες και τους εργαζομένους, τα κόμματα και τους οργανισμούς. Η απιστία, η διαφθορά, η αμέλεια και η ανικανότητα είναι υπαρκτές. Οφείλουμε να πολεμήσουμε εναντίον τους. Βεβαίως, δεν θα επιθυμούσα οποιαδήποτε χαλάρωση στη μάχη ενάντια στα λάθη και τις αστοχίες. Ακόμα κι έτσι όμως, δεν βλέπτε να λάβουμε υπόψη μας, με το μέτρο της σωφροσύνης, ότι τα λάθη και οι αστοχίες είναι μέρος της ανθρώπινης ύπαρξης, και δεν είναι αποκλειστικά χαρακτηριστικά ούτε του καπιταλισμού, ούτε του σοσιαλισμού.

Το βρίσκω κατανοητό, ότι οι πολίτες των μετασοσιαλιστικών χωρών δεν αναλύουν προσεκτικά και δεν διακρίνουν τις διαφορετικές αιτίες που μόλις αναφέρθηκαν, και απλώς αισθάνονται θυμωμένοι ή πικραμένοι από τα προβλήματα. Ωστόσο, αυτό που είναι κατανοητό για τους απλούς πολίτες, γίνεται απαράδεκτο στην περίπτωση των ερευνητών των κοινωνικών επιστημών, των ιδιαίτερα καταρτισμένων διανοουμένων, των διαμορφωτών της κοινής γνώμης, και κυρίως των πολιτικών. Δεν θα έπρεπε να επιτρέπεται σε αυτές τις ξεχωριστές ομάδες να διαφεύγουν, ούτε λόγω της καλοπροαίρετης επιπολαιότητας και άγνοιας, πόσο μάλλον όταν με πρόθεση συγχέουν τις διάφορες αιτίες των προβλημάτων της χώρας, που πολύ εύκολα τροφοδοτεί τις δυνάμεις της φθινης δημαγωγίας και της λαϊκιστικής αναστάτωσης.

Βιβλιογραφία

- BARRO, ROBERT (1991), «Economic Growth in a Cross-section of Countries», *Quarterly Journal of Economics* 106/2, σελ. 407-443.
 — (1996a), «Democracy and Growth», *Journal of Economic Growth* 1/1, σελ. 1-27.

Αλλαγή από το σοσιαλιστικό στο καπιταλιστικό σύστημα

- (1996b), *Determinants of Democracy*, Mimeo, Harvard University, Cambridge.
 BÖRÖCZ, JÓZSEF - ÁKOS RÓNA-TAS (1995), «Small Leap Forward. Emergence of New Economic Elites», *Theory and Society* 24/5, σελ. 751-81.
 DAHL, ROBERT A. (1971), *Polyarchy. Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven - London, σελ. 1-16.
 EHRlich, EVA (1991), *Országok versenye, 1937-1980. (Competition among Countries, 1937-1980)*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
 EYAL, GIL - SZELÉNYI, IVAN - TOWNSLEY, ELEANOR (1998), *Making Capitalism Without Capitalists*, Verso, London.
 GEDBON, PÉTER (1997), «The Economics of Transformation and the Transformation of Economics», *Economic Systems* 21/1, σελ. 72-77.
 HAYEK, FRIEDRICH A. (1960), *The Constitution of Liberty*, Routledge, London and Chicago University Press, Chicago.
 — (1989), *Order - With or Without Design*, Centre for Research into Communist Economies, London.
 HANLEY, ERIC - YERSHOVA, NATASHA - ANDERSON, RICHARD (1995), «Russia - Old Wine in New Bottle? The Circulation and Reproduction of Russian Elites, 1983-1993», *Theory and Society* 24, σελ. 639-668.
 HUNTINGTON, SAMUEL P. (1991), *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman - London.
 KORNAI, JÁNOS (1980), «The Dilemmas of a Socialist Country: The Hungarian Experiment», *Cambridge Journal of Economics*, 4/2, σελ. 147-57.
 — (1992), *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Princeton University Press, Princeton and Oxford University Press, Oxford.
 — (1998), *From Socialism to Capitalism: What is Meant by the «Change of System»?*, Social Market Foundation, London, U.K.
 LENIN, VLADIMIR ILYICH (1969 [1918]), «Immediate Tasks of the Soviet Government», στο *Collected Works*, τόμ. 27, Progress, Moscow, σελ. 235-277.
 LINDBLOM, CHARLES E. (1977), *Politics and Markets. The World's Political-Economic Systems*, Basic Books, New York, σελ. 131-43.
 MADDISON, ANGUS (1994), «Explaining the Economic Performance of Nations, 1820-1989», στο WILLIAM J. BAUMOL et al. (επιμ.), *Convergence of Productivity, Cross-National Studies and Historical Evidence*, Oxford University Press, Oxford, σελ. 20-61.
 MARER, PAUL (1989), «The Economics of Trade of Eastern Europe», στο *Central and Eastern Europe: The Opening Curtain*, W.E. GRIFFITH ed., Westview Press, London, σελ. 37-73.
 MURRELL, PETER (1995), «The Transition According to Cambridge, Mass», *Journal of Economic Literature* 33/3, σελ. 164-178.

- OFFE, CLAUS (1991), «Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe», *Social Research* 58/4, σελ. 893-902.
- POLANYI, KARL (1944), *The Great Transformation*, Farrar and Rinehart, New York.
- RÓNA-TAS, ÁKOS (1994), «The First Shall Be the Last? Entrepreneurship and Communist Cadres in the Transition from Socialism», *American Journal of Sociology* 100/1, σελ. 40-69.
- SCHUMPETER, JOSEPH A. (1947), *Capitalism, Socialism, and Democracy*, Harper, New York.
- SKIDELSKY, ROBERT (1996), «The State and Economy: Reflections on the Transition from Communism to Capitalism in Russia», στο MICHAEL MANDELBAUM (επιμ.), *Post-Communism: Four Perspectives*, Council on Foreign Relations, New York, σελ. 77-101.
- TAVARES, JOSÉ - WACZIARG, ROMAIN (1996), *How Democracy Fosters Growth*, Mimeo, Harvard University.
- WASILEWSKI, JACEK (1995), «The Forming of the New Elite: How Much Nomenklatura is Left?», *Polish Sociological Review* 2, σελ. 113-123.

Γιώργος Μακρής

Η νοτιοανατολική Ευρώπη μετά την οικονομική κρίση:
η αποτίμηση ενός υποδείγματος μετάβασης
και μερικοί προβληματισμοί για το μέλλον

Ο Γιώργος Μακρής είναι αναπληρωτής καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

ΔΟΜΕΣ, ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

Η βαλκανική περιφέρεια και η ανατολική Ευρώπη αποτελούν συστατικό στοιχείο της οικονομίας της νέας Ευρώπης. Οι δυνάμεις της οικονομικής ενοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης διαμορφώνουν το νέο γεωγραφικό τοπίο, στο πλαίσιο του οποίου θα κινηθούν οι δυνάμεις της παραγωγής, επαναπροσδιορίζοντας σε σημαντικό βαθμό τη δυναμική του ευρωπαϊκού κεφαλαίου. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι στην εικοσαετή πορεία αυτών των χωρών δεν είναι εύκολο να περιγραφεί με ομοιόμορφο τρόπο η πολυπλοκότητα του οικονομικού φαινομένου που έχει αναπτυχθεί. Επομένως αναζητείται η πορεία και ο ρόλος της μετάβασης στην οικονομία της αγοράς σημαντικών χωρών, όπως για παράδειγμα η Σοβιετική Ένωση, η οποία ήταν και ο πυλώνας των κεντρικά σχεδιασμένων οικονομιών. Στο πλαίσιο της ανάδυσης της οικονομίας της αγοράς θα πρέπει να κατανοήσουμε και τις προϋποθέσεις που οδήγησαν αυτές τις χώρες σε τούτο τον δρόμο. Παράλληλα, στον συγκεκριμένο τόμο καταγράφεται η σύγκριση ανάμεσα στην Ελλάδα και σε αυτές τις χώρες, από τη στιγμή που η Ελλάδα θεωρείται χώρα της Βαλκανικής χερσονήσου.

Συνεργασίες: Γιώργος Ανδρουλάκης, Βασίλειος Α. Βλάχος, Κωνσταντίνος Γκοτσούλιας, Nauro F. Campos, Μιλτιάδης Ιω. Κήπας, Fabrizio Coricelli, János Kornai, David M. Kotz, Τάσος Κυπριανίδης, Δημήτριος Κυρκιλής, Γιώργος Μακρής, Μαρία Μαρκάκη, Γιάννης Μαραγκός, Λεωνίδας Ε. Μαρούδας, Γιάννης Μηλιός, Παναγιώτης Μιχαηλίδης, Στέργιος Μπαμπανάσης, Αριστέιδης Μπιτζένης, Δημήτρης Μυλωνάκης, Peter Murray, Ευάγγελος Νικολαΐδης, Γιώργος Οικονομάκης, Χαράλαμπος Οικονομίδης, Σπύρος Σακελλαρόπουλος, Ivan Szelenyi, Νίκος Φωκός.

Εικόνα εξωφύλλου: Δάφνη Κωστοπούλου (1937-2000), *Σύνθεση* (λεπτομέρεια) (1958-1961), λάδι σε μουσαμά, 197x82 εκ. Συλλογή της Alpha Bank (Αθήνα).

ΔΟΜΕΣ, ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΙΩ. ΚΗΠΑΣ (ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ)

ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Μιλτιάδης Ιω. Κήπας
(διεύθυνση)

ΔΟΜΕΣ, ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΟΔΟΤΟΣ
Μαντζάρου 9
GR 10672 Αθήνα
Τ 21 03 62 63 48 · Φ 69 76 33 44 93
✉ info@herodotos.net
www.herodotos.net

ISBN 978-960-485-076-1

9 789604 850761

ΗΡΟΔΟΤΟΣ